

**Reforma
urbanística i
modernització
pedagògica en la
Mallorca d'inicis
del segle XX**

Francesca Comas
Rubí
*Universitat de les Illes
Balears*

Educació i Cultura
(2002), 15:
31-41

Reforma urbanística i modernització pedagògica en la Mallorca d'inicis del segle XX

Urban renewal and pedagogic modernisation in Mallorca at the early twentieth century

Francesca Comas Rubí

Universitat de les Illes Balears

Summary

Based on several previous studies, as well as on documentation from the period, it appears that urban renewal programmes in the early 20th century, motivated as they were by internationally recognised hygienic norms, maintained a close relationship to school modernisation. The case of Palma de Mallorca, is a clear enough example: in 1901, the *Expansion Project of the City of Palma* was approved, which initiated the demolition of the old medieval walls of the city, and this permitted urban growth. On the lands of the old walls, at the most strategic points, the construction of educational centres was projected, which would serve as a model of modernisation and progress. In this paper we study the planning of the first public graduate school and their relationship with urban renewal programmes.

Resumen

Basándonos en algunos estudios realizados, así como en documentación de la época, podemos decir que los proyectos de reforma urbanística de principios del siglo XX, motivados por corrientes higienistas de influencia internacional, mantuvieron una estrecha relación con la modernización escolar. El caso de Palma de Mallorca puede servirnos como ejemplo: en 1901 se aprobó el *Proyecto de Ensanche de la Ciudad de Mallorca*, iniciándose el derribo de las viejas murallas medievales de la ciudad, que permitieron el crecimiento urbano. Pero la planificación de este crecimiento urbano estaba ligada a la reforma escolar. Sobre los terrenos de las antiguas murallas, y en los puntos más estratégicos, se proyectó la construcción de centros educativos que deberían servir como modelo de modernización y de progreso. En este artículo se analiza la planificación de la primera escuela pública graduada de Baleares y su relación con la reforma urbanística.

Tant els projectes de construccions escolars com de reformes urbanístiques en la Mallorca del primer terç del segle XX tenen com a denominador comú el moviment higienista, introduït a Espanya a mitjans del segle XIX gràcies a les aportacions del metge català Pere Felip Monlau Roca, amb publicacions d'enorme transcendència com *Abajo las murallas* (1841), *Elementos de higiene privada* (1846), *Elementos de Higiene pública* (1847), o *Higiene industrial* (1856).

Metges, enginyers, arquitectes i mestres donaren forma a aquest moviment higienista a partir de la segona meitat del segle XIX, promovent mesures per a la cura de la

salut en tots els seus nivells, en un context en què les malalties infeccioses malmenaven la població urbana amb intensa persistència.

Però tan necessària era la modernització de les ciutats com la dels ciutadans. No bastava eixamplar les ciutats, llibertar-les de les seves velles muralles medievals, o canalitzar-ne les aigües potables per prevenir malalties, també s'havia d'educar els seus ciutadans en matèria de salut, higiene i urbanitat.

Tampoc les institucions educatives no quedaven exemptes d'aquests projectes de reforma, ja que l'arquitectura del mateix centre escolar havia de ser reflex d'aquestes noves tendències. Arquitectura, pedagogia, urbanisme i medicina unien així els seus esforços cap a la modernització.

Fou entre finals del segle XIX i principis del XX quan, gràcies a l'esforç dels homes de la *Institución Libre de Enseñanza*, es varen prendre les primeres mesures institucionals de caràcter pedagògic higienista a Espanya, com la inclusió d'exercicis corporals en l'ensenyança primària o la regulació de les construccions escolars mitjançant instruccions tecnicohigièniques.

Fruit d'aquest moviment higienista foren els projectes de reforma de la ciutat de Mallorca, iniciats, després de molts d'anys de denúncies, reivindicacions i negociacions, amb l'enderrocament de les muralles —símbol de la ciutat medieval—, i l'inici de la construcció d'una escola model municipal —símbol de la ciutat moderna. S'unirien, així, reforma urbanística i modernització pedagògica (Oliver, J. 1992).

La reforma urbanística de la ciutat de Mallorca: l'enderrocament de les muralles

Quan el 1902, recent iniciat el segle XX, es començà l'enderrocament del recinte fortificat que tancava la vella ciutat medieval de Mallorca, Palma es convertí en una festa popular. Molts de ciutadans sortiren al carrer per presenciar l'inici d'una nova època. Pocs eren, en aquell moment, els que no feien costat a la reforma urbanística que s'estava iniciant. Però l'enderrocament de les muralles era el fruit tardà de molts d'anys d'insistència per part de metges i enginyers que, emparats en els més recents estudis higienistes, clamaven la necessitat de sanejar i esponjar la insalubre urbs.

L'any 1873, durant la I República espanyola, s'havia aconseguit enderrocar una part de les muralles propera a la mar, per motius comercials, però no fou fins tres dècades més tard que es duria a terme la gran reforma.

L'any 1885 l'enginyer Eusebi Estada publicà una convincent i ferma defensa de l'enderrocament de les muralles, així com de la desaparició de les zones properes al recinte fortificat on l'edificació estava prohibida. En aquest llibre, Estada denunciava les males condicions higièniques en què es trobava la ciutat, sobretot a causa de la humitat que provocava el mal sanejament de les aigües. Eren freqüents els brots de febres tifoides a Palma, problema que tenia la causa, segons l'enginyer, en la constant filtració d'aigües brutes en els pous d'aigua potable. (Estada, E. 1885). Els discursos d'Estada ja eren en aquell moment força contundents, malgrat la difícil assimilació i acceptació dels mateixos discursos pels poders públics:

«Palma no reúne las buenas condiciones sanitarias a que es posible aspirar en el estado actual de los conocimientos higiénicos. ¿Necesito yo deciros, en este instante, si es o no Palma una población sana?. Una ciudad que vive aherrojada dentro de un recinto fortificado, que

no puede extenderse ni ensancharse en la medida que requiere el aumento paulatino, pero progresivo, de su población, sino construyendo a 1250m. de distancia de dicho recinto [...] El problema del ensanche de Palma, que lleva consigo el derribo del recinto fortificado, tampoco ha conseguido, con su inmensa trascendencia, preocupar seriamente a nuestros ediles» (Estada, E. 1890).

Estada participà en les llargues gestions per la modernització urbanística de la ciutat que s'iniciaren l'any 1893, aconseguint que els diputats de les Balears a les Corts presentessin un projecte de llei per a l'enderrocament de les muralles. Aquestes negociacions varen concloure dos anys més tard, el 1895, obtenint com a resultat la promulgació d'una llei que permetia edificar a les zones prohibides. Era el principi de la gran reforma urbanística de la ciutat, però no s'atreviren encara a enderrocar les muralles. A la fi, l'any 1902 arribà l'esperada ordre de demolició. En reconeixement a les seves aportacions, aquell mateix any es nomenà l'enginyer Eusebi Estada Fill II-lustre de la Ciutat (AA.VV. 1902).

L'inici de l'enderrocament de les muralles es convertí en una gran festa en la qual participaren tots els ciutadans de Palma. Se celebraren espectacles diversos, tots ells amb una gran càrrega simbòlica, com per exemple una festa infantil al teatre Líric, on es féu lliurament de més de mil obsequis als nens que hi assistiren. Els infants participaren molt activament en un esdeveniment que simbolitzava una passa cap al futur: deixar enrere un model de ciutat medieval per obrir pas a la modernització, al progrés i a l'uropeïtzació en tots els sentits.¹

Immersionats en el moviment higienista del moment, ni metges, ni polítics, ni urbanistes, ni mestres concebien l'enderrocament de les muralles com un simple projecte urbanístic o comercial, puix era molt més que no pas això. Era una passa decisiva cap al desenvolupament social i cívic, i com a tal s'havia d'afrontar. D'aquí que, entre les construccions projectades per al futur més immediat, aprofitant el sòl urbanístic que ocupava la vella muralla, el projecte que es defensà amb més força fou el de la construcció d'una escola graduada que servís com a model per a futures escoles mallorquines, i que fos reflex dels ideals d'aquells nous temps que guaitaven amb la reforma urbanística.

Un dels grans defensors d'aquest projecte fou el diputat Alexandre Rosselló, el qual, des de les pàgines del diari *La Almudaina*, clamava amb ferma convicció:

«Hay que acometer el ensanche con generosidad y patriotismo, que no están reñidos con el negocio legítimo e ilustrado, pero que no se avienen con la sordidez de nuestras costumbres comerciales; hay que consagrar obra tan meritoria, a un estudio asiduo, que lo abarque todo en sus detalles y dentro del cual el lucro inmediato no sea el principal factor y hay que preocuparse seriamente de que la escuela que se quiere levantar no sea simplemente un edificio para cobijar a una de esas escuelas sin ideal, puro mecanismo instructivo, cuyo trabajo superficial no abre surco, en este país de analfabetos» (Rosselló, A. 1902).

¹ Es publicaren, durant aquells dies de festa, alguns articles que expressaven aquesta impressió d'estar presenciant un apropament a l'Europa més moderna, com per exemple l'article de Manel Cirer publicat a *La Almudaina* amb el títol «Europeicémonos».

La seva intervenció en defensa de la construcció d'una escola model no era casual. Rosselló havia estat i seguia sent un dels més importants ambaixadors de l'institucionisme a Mallorca, promovent, des del poder, la renovació de l'ensenyança a l'Illa. Ara tenia clar quin tipus d'escola s'havia de construir, quina funció tindria el nou centre i quins ideals pedagògics havien de sostenir-ne els fonaments:

«Hay que esperar a que la nueva escuela sea símbolo de regeneración pedagógica, para que influya fructuosamente en la educación y en la cultura de Mallorca. Comenzar el derribo y no crear, para emprender el ensanche, un organismo económico adecuado, vaciado en moldes distintos de los que se concretan a las operaciones de bolsa, al préstamo y a la banca, o poner la primera piedra de una escuela sin pensar seriamente en su emplazamiento, en los planos del edificio, en la dotación del establecimiento, en sus fines, y en su espíritu, podría resultar un poco teatral y comprometer nuestro porvenir amenazado por la ignorancia y por la vulgaridad que nos aplastan» (Rosselló, A. 1902).

Rosselló sintetitzava amb aquestes frases el vertader sentit de la reforma urbanística que s'estava projectant: obrir la ciutat cap al futur. I quin gest podia expressar millor el veritable sentit d'aquest gran projecte de modernització cívica que no fos el de construir, amb les mateixes pedres de la muralla enderrocada, una escola model? Aquest gest simbòlic, que entrellaçava urbanisme i educació, pedagogia i progrés, es convertí en el centre de les festes que, amb l'inici de l'enderrocament de la muralla, celebraren el vertader inici del segle XX.

Un diumenge d'agost de 1902, en un acte multitudinari presidit per totes les autoritats civils, militars i eclesiàstiques de Mallorca, i al so de quaranta colles de xeremiers, es va treure la primera pedra de la muralla —exactament al baluard Zanoguera—, iniciant-se així, de manera simbòlica, l'esperat enderrocament. Aquesta primera pedra va romandre exposada a la Casa Consistorial durant tot el dia, perquè tots els ciutadans la poguessin passar a veure.

Al dia següent, tal com consta a les diverses cròniques de l'època, aquesta mateixa pedra fou col·locada al lloc exacte on es pensava construir la primera escola graduada model municipal de Palma:

«Uno de los actos importantes realizados estos días para solemnizar el derribo de la primera piedra de las murallas, ha sido el de colocar esta misma piedra para la construcción de una escuela modelo municipal.»²

L'acte fou presidit pel batlle de Ciutat, el Governador Civil, els diputats a les Corts senyor Moragues i senyor Rosselló, i l'inspector de primera ensenyança a les Balears, el senyor Morey. D'horabaixa les autoritats —amb la pedra— sortiren en processó de la Casa Consistorial, acompanyades per la guàrdia muntada, la banda de Tamborers, l'Orfeó Republicà Balear, la banda de Música Mallorquina, i la banda de Música Municipal,

² Vegeu *La Almudaina* de l'11 d'agost de 1902.

endemés de centenars de ciutadans que ben aviat ompliren la plaça de Cort. La comitiva va recórrer els carrers Palau, Conqueridor, Born, Unió, i la Rambla, per arribar a la Plaça Joanot Colom, on, després que el batlle, el governador civil i l'inspector pronunciessin els seus discursos, es col·locà la primera pedra de la futura escola graduada. Amb aquestes paraules encetava el seu discurs l'inspector Morey:

«Vosotros no necesitáis únicamente la salud física, que os proporcionará el derribo de las murallas, sino también el cultivo de vuestra inteligencia y de vuestras facultades morales.»³

Digué, també, que l'escola hauria de ser graduada en tres graus, municipal, model, i reflectir l'Europa més moderna.

Quedà patent, en aquest acte, la voluntat política de modernitzar la ciutat no sols a nivell urbanístic. Però haurien de passar més de deu anys perquè el projecte de construcció de l'escola fos una realitat.

L'escola graduada model

Amb els anys l'eixampla de la ciutat, malgrat la bona voluntat inicial, fou realment desconcertant. El creixement es féu de forma irregular i descompensada. I el projecte de construcció d'una graduada model es va postergar durant anys a pesar d'haver-se col·locat la primera pedra a la plaça Joanot Colom l'agost d'aquell 1902, on suposadament s'havia d'alçar l'edifici.

Fins l'any 1910 no fou possible iniciar-ne la construcció. L'any 1905 la Societat Patronat Protectora de la Infància, fundada pel diputat Alexandre Rosselló, davant la situació, va prendre la iniciativa de subvencionar la institució docent amb 10.000 pessetes.⁴ Però així i tot l'Ajuntament no podria afrontar les despeses de la seva construcció fins uns anys més tard. No obstant això, Rosselló no desistí en el seu intent fins que va veure complert el vell projecte de construir una graduada model que tan fervorosament havia defensat i impulsat l'any 1902. El cert és que l'Ajuntament de Ciutat, amb l'ajut d'aquesta societat, va poder fer finalment front a les despeses del solar, l'edificació, el material de l'ensenyança i altres despeses inherents al projecte. Cert és, també, que adquirí, per a la ubicació de l'escola, uns terrenys procedents de les antigues muralles enderrocades:

«El Ayuntamiento de Palma costeó un edificio para Escuela Graduada, adquiriendo en 29 de Enero de 1910 el solar en pública subasta previa autorización ministerial, por tratarse de terrenos procedentes del derribo de las murallas, no regateando gastos en su construcción ni en la adquisición de mobiliario y material de enseñanza, destinándolo, desde que se concibió el proyecto, a albergar una escuela graduada modelo, ajustando sus aulas, salas, patios y demás dependencias a los consejos de la pedagogía y de la higiene, según el

³ *Ibidem*.

⁴ Es dona notícia de la subvenció de 10.000 pessetes que la Societat Protectora de la Infància oferta per a la construcció de la nova escola model a *El Magisterio Balear*, núm. 22, de 3 de juny de 1905.

plano aprobado, que mereció excepcionales elogios de la Junta Local de Instrucción primaria y del Inspector de Instrucción Pública» (Pons i Fàbregues, B. 1916, 7).

Però els terrenys, adquirits en subhasta per l'Ajuntament, no foren els que en un principi s'havien previst per a l'edificació de l'escola, on ja s'hi havia dipositat la primera pedra. Malgrat l'Ajuntament encarés la construcció de l'escola model impulsat pels mateixos ideals de modernització i europeïtzació amb els quals s'havia concebut el projecte, probablement ja no adquirí terrenys de l'antiga muralla per motius simbòlics, sinó més aviat per raons econòmiques, ja que resultaven molt més barats.

Així i tot, l'Ajuntament centrà tots els seus esforços a aconseguir la màxima qualitat pedagògica del nou centre. La graduació de l'ensenyament a les Balears no era quelcom generalitzat en aquells moments, i en l'ensenyament públic sols s'havien dut a terme alguns intents amb aquest tipus d'organització, sempre en instal·lacions deficitàries i sense professorat suficient. La nova escola, en canvi, hauria de convertir-se en pionera de la graduació a casa nostra, així que es començà a pensar en la idea d'invertir una important quantitat de diners per fer possible que els futurs directors del centre coneguessin de primera mà aquest tipus d'organitzacions als països on més experiència pràctica es tingués sobre el tema.

Mentre es realitzaven les obres, doncs, l'Ajuntament de Palma decidí enviar dos mestres de l'ensenyament públic, Bartomeu Terrades i Gabriel Comas, a l'estranger per analitzar el funcionament de les escoles graduades d'altres països, així com el material que utilitzaven, amb l'objectiu de poder aportar aquests nous coneixements al centre. La dotació que la corporació municipal destinà a aquesta empresa fou de 2.000 pessetes per mestre, segons el que es féu constar en alguna de les nombroses sessions municipals celebrades durant aquests anys.⁵

Els dos mestres sortiren de Palma el 2 d'octubre de 1911, disposats a visitar centres educatius francesos, belgues i suïssos durant tres mesos. El seu viatge pedagògic els va permetre conèixer escoles maternals, primàries, superiors, professionals i d'adults, tant a Bordeus com a París, on varen romandre durant quasi dos mesos. El mateix tipus de centres visitaren a Brussel·les per espai de vint dies. La resta de viatge el dedicaren a recórrer Suïssa.⁶

Havent tornat a Mallorca redactaren una esplèndida memòria que lliuraren a l'Ajuntament de Palma, en la qual no sols sintetitzaren els coneixements adquirits durant el viatge, sinó que proposaren una sèrie de directrius que, segons la seva experiència, havien de regir la nova escola model (Comas, G.; Terrades, B. 1912) (Comas Ribas, G. 1912).

Aquestes directrius eren:

- Dividir la secció de pàrvuls en tres graus i aplicar-hi la coeducació.
- Si el nombre d'alumnes de l'escola fos molt elevat, se subdividirien els graus en classes paral·leles, agrupant els alumnes segons el nivell d'afinitat psicològica, intel·lectual i física.

⁵ Vegeu els *Llibres d'Actes de l'Ajuntament de Palma dels anys 1910-1912* a l'Arxiu Municipal de Palma.

⁶ La notícia de la seva arribada a Palma es publica a *El Magisterio Balear*, núm. 52, Palma de Mallorca, 30 de desembre de 1911.

— La metodologia aplicada per a l'ensenyança hauria de ser activa, la qual cosa no permetria classes amb una *ratio* superior a 40 alumnes.

— Es potenciaria l'ensenyança del dibuix com una de les activitats educatives més importants de l'escola, començant pel dibuix lliure.

— També s'introduiria el treball manual educatiu.

— L'ensenyança de la música s'iniciaria en els primers anys d'escolarització.

— Els exercicis de gimnàstica sueca, tal com havien vist aplicar a Brussel·les, formarien part important del programa escolar.

— Es crearia una cantina escolar, gratuïta per a nens pobres. Per regular-la es nomenaria una comissió que podria estar integrada, entre d'altres, per alguns regidors municipals, representants de societats cíviques que demostrassin interès per l'educació, alguns pares, etc.

— Setmanalment s'organitzarien excursions o visites educatives que possibilitarien el contacte de l'alumne amb l'entorn, urbà, rural o natural.

— S'organitzarien festivals escolars de forma continuada, dels quals participarien tots els ciutadans.

— L'escola disposaria d'una biblioteca escolar popular, d'utilitat tant per als alumnes com per als ciutadans en general.

— La selecció de mestres de totes i cada una de les seccions es faria tenint en compte criteris d'afinitat que possibilitessin la unitat de criteris pedagògics.

— S'haurien de garantir els mitjans econòmics per enviar periòdicament un o dos mestres de l'escola a l'estranger, mantenint així l'esperit d'europèitzaçió del centre.

Seguint aquestes directrius, fruit del contacte pedagògic amb França, Bèlgica i Suïssa, s'organitzà l'escola graduada model de Palma. Mentre, en culminava la construcció en un espaiós edifici ideat segons criteris arquitectònics eminentment higienistes:

«En la planta baja del edificio existen diez plantas perfectamente ventiladas y bañadas por el sol, un hermoso salón central para actos, despacho del Director del Establecimiento, sala de profesores, un patio cubierto para juegos y otro descubierto de grandes dimensiones; al extremo de lo que será jardín se ha construido una casa muy bien distribuida para el conserje, cocina y sala comedor para la cantina escolar.

En la parte alta existen algunas habitaciones utilizables por el museo escolar, dibujo y modelado, trabajos manuales y un pequeño observatorio» (Terrades Mir, B. 1912).

El 17 de juliol de 1913 l'anomenada Escola Graduada fou finalment inaugurada (Oliver Jaume, J. 1978).⁷ L'ensenyança quedà organitzada en set seccions:

1. Secció de pàrvuls fröebeliana.
2. Secció preparatòria.
3. Secció elemental.
4. Secció mitjana.
5. Secció superior.

⁷ De la inauguració, en donà notícia *El Magisterio Balear*, núm. 28, del 19 de juliol de 1913.

6. Secció de francès.
7. Secció de modelat, buidat i dibuix natural.

Per a cada una d'aquestes seccions l'Ajuntament designà un mestre. Així, doncs, la secció de pàrvuls quedà en mans de Gabriel Comas, mentre que de la direcció del centre es féu càrrec Bartomeu Terrades.

El nou centre esdevingué una escola model, no sols a nivell arquitectònic o pedagògic, sinó també cívic. La seva gestació, com es recordarà, havia estat estretament lligada a la reforma urbanística de la ciutat, formant-ne part, motiu pel qual no ens ha d'estranyar que la seva funció fos eminentment cívica i social. Així, doncs, l'Escola Graduada es va obrir a la ciutat en general, creant una biblioteca popular perquè qualsevol ciutadà pogués beneficiar-se'n, cosa impensable en qualsevol de les escoles públiques de Palma d'aquells moments. Endemés, l'edifici no es limità a la seva funcionalitat escolar. Des de la seva inauguració, l'Escola Graduada acollí nombroses conferències, cursos per a adults, seminaris, etc., en els quals participaren pares d'alumnes, mestres de totes les escoles de Mallorca i ciutadans en general.

L'Ajuntament de Ciutat es féu càrrec de la cantina escolar, oferint un nou servei gratuït als nins més pobres de l'escola, tal com feien les escoles comunals de Brussel·les que els mestres Comas i Terrades havien visitat.

En definitiva, l'escola rompé els esquemes de la institució educativa tradicional, i va iniciar la seva vida al ritme de la mateixa modernització i europeïtzació que havia transformat la vella ciutat fortificada.

Conclusions

Per concloure, penso que és interessant ressaltar el fet que, a través d'un exemple paradigmàtic, com fou la construcció de la primera escola municipal graduada, podem apreciar l'estreta relació que pot arribar a existir entre urbanisme i pedagogia.

No fou casualitat, doncs, que ambdues coses —urbanisme i pedagogia— progressessin interrelacionadament. El concepte de ciutat havia sofert un canvi radical entre finals del segle XIX i principis del XX. Ja no era sols el sòl urbà ocupat per habitatges amuntegats i protegits de possibles enemics per immenses muralles. Els temors a possibles invasions s'havien dissipat, i la ciutat renaixia com a espai vital en tots els sentits. Renaixia, igualment, el sentit cívic, social i cultural de la ciutat, potencial que s'havia d'explotar en benefici de la població.

Es volia convertir la vella urbs de carrerons estrets i insalubres en un espai habitable, higiènic, còmode, humà i racional, i per aconseguir-ho no era suficient enderrocar el recinte fortificat, calia operar un canvi molt més profund, s'havia d'assumir un nou concepte d'urbanisme i d'urbanitat. Per això, i seguint la dinàmica pròpia del moment, es confià en l'educació com a arma més eficaç per aconseguir no sols transformar urbanísticament la ciutat, sinó també culturalment.

La nova ciutat de Palma pretenia convertir-se en un far que, mar endins, anunciés un missatge de progrés, modernització i europeïtzació, i encertadament es va considerar que res millor per alimentar la llum d'aquest far urbà que noves escoles per a una nova educació.

Aquest article analitza sols un dels nombrosos exemples que podríem trobar-nos-en, ja que observant un plànol de la ciutat de Mallorca actual podem comprovar com, sobre

terrenys ocupats per les velles muralles i als punts més estratègics d'aquestes, hi ha ubicats centres educatius històrics: complexos escolars, instituts, velles escoles normals, etc.

Això no obstant, i malgrat les idees de modernització pedagògica que sostingueren aquestes construccions, no podem obviar el que també fou, ens agradi més o menys, una realitat: els terrenys ocupats per les muralles, propietat de l'Estat, se subhastaren a preus més barats que altres terrenys de la ciutat, per la qual cosa els poders públics pertinents pogueren adquirir-los per a la construcció d'escoles. Si fa no fa, sempre ens quedarà el dubte de saber si, en cas de no haver tingut aquests terrenys més barats, s'haurien construït aquests centres educatius, puix la bona voluntat política no sempre es correspon amb les possibilitats econòmiques reals.

Bibliografia i documentació

- AA.VV. (1977). *L'educació a Mallorca. Aproximació històrica*, Ed. Moll, Palma de Mallorca.
- AA.VV. (1902). *Discursos escrits per encàrrec de l'Honorable Ajuntament de Palma en ocasió del nomenament de fills il·lustres de Mallorca a favor d'E. Estada i Luís de San Simón*, Estampa de J. Tous, Palma de Mallorca.
- COMAS, G. (1912). *Notas Pedagógicas. Apuntes de un viaje*, Tipografía Mahonesa, Mahón.
- COMAS, G. i TERRADES, B. (1912). *Memoria sobre el viaje de B. Terrades y G. Comas pensionados por el Ayuntamiento de Palma*, llig. 642, Arxiu Municipal de Palma.
- El Magisterio Balear*, núm. 22, de 3 de juny de 1905.
- El Magisterio Balear*, núm. 28, de 19 de juliol de 1913.
- El Magisterio Balear*, núm. 52, de 30 de desembre de 1911.
- ESTADA, E. (1890). *Discurso leído en el Ateneo Balear el 17 de diciembre de 1889*, Imprenta Amengual y Muntaner, Palma de Mallorca.
- (1885): *La Ciudad de Palma. Su industria, sus fortificaciones, sus condiciones sanitarias y su ensanche, con un apéndice que han de reunir las viviendas para ser saludables*, Tip. J. Tous, Palma de Mallorca.
- La Almudaina* de l'11 d'agost de 1902.
- Libros de Actas del Ayuntamiento de Palma de los años 1910-1912*. Arxiu Municipal de Palma.
- OLIVER JAUME, J. (1978). *Escuela i Societat. L'Ensenyament a les Illes en el segle XX*, Ed. Moll, Palma de Mallorca.
- (1992). *L'Higienisme escolar a Mallorca. Aportacions a la sistematització del seu estudi (1880-1936)*, Direcció General d'Educació, Conselleria de Cultura, Educació i Esports, Govern Balear, Palma de Mallorca.
- PONS I FÀBREGUES, B. (1916). *La escuela graduada. Informe dirigido a la Alcaldía y documentos justificativos*, Est. Tipográfico de J. Tous, Palma de Mallorca.
- ROSSELLÓ, A. (1902). «Recordemos el pasado, pensemos el porvenir», *La Almudaina*, agost de 1902.
- TERRADES MIR, B. (1912). «La Escuela en el extranjero», *El Magisterio Balear*, núm. 4, Palma de Mallorca, 27 de gener de 1912.